Azərbaycan Respublikasının
Medianın İnkişafı Agentliyi

Azərbaycançılıq ideyasının təbliği

Nəsib bəy Yusifbəylinin dünyagörüşündə maarifçilik, türkçülük və azərbaycançılıq

Faiq Ələkbərli
dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru

III Yazı

Nəsib bəy Yusifbəyli 1906-1907-ci illərdə “Tərcüman”da yazdığı məqalələrdə Bakıda nəşr olunan “İrşad” və başqa milli-dini yönlü qəzetlərdə sosial-demokratizmdən, onun nümayəndələrindən (Marks, Plexanov, Jores, Bebel və b.) bəhs olunmasını təqdir etmişdi. Xüsusilə, o, “İrşad”da N.Nərimanovun sosial-demokratlarla bağlı məqaləsini şərh etmiş, müəyyən dərəcə də onun fikirləri ilə razılaşdığını ifadə etmişdi.1

Onun fikrincə, yalnız sosial-demokratizm dövrünün başqa şovinist “pan”izmlərindən fərqlənir və yalnız ona ləkə yaxmaq doğru deyildir: “Panslaviyanizm, panxristianizm, panermənizm, panyəhudizm və qeyri panizmlər ancaq qarnı tox ağaların xam xəyallarıdır və füqarayi-kasibəyə böylə böhtan atmaq rəva deyil!.. Doğrudur, Yer üzünün cəmi ictimaiyyun-ammiyyunların (sosial-demokratlarının) da bir “panizmi” var, ona dəxi panxristianizm deməzlər, bunu adı “panfüqarayi-kasibizm”dir”. 2

O, ilk dövrlərdə, sosial-demokratizmə meyilli bir şəxs kimi hesab edirdi ki, çar Rusiyası Avropa ölkələrindən fərqli olaraq baş vermiş inqilabdan düzgün nəticə çıxarmır. Belə ki, çar Rusiyasında sosial-demokratların baxışlarından doğru nəticə çıxarmaq əvəzinə onlara qarşı repressiyalar həyata keçirilir. Yusifbəyli yazırdı: “Avropada təcrübə və timsali olub keçmiş inqilab və hərəkatlardan Rusiya dövləti ibrət almaq gərək idi. Qaynayıb axan bir suyun önünü kəsmək mümkün olmadığı kimi oyanmış, qəlyanə gəlmiş xalqın hüquq və vəzifəsini anlamış camaatın da önündə durub toxtatmaq mümkün olamayacağını düşünmək və bilmək gərək idi”.3 Çar Rusiyasının inqilabın önünü kəsmək üçün müxtəlif hiylələrə əl atdığını qeyd edən Yusifbəyli yazırdı ki, artıq bu hiylələr baş tutmayacaq. Onun fikrinə görə, çar Rusiyasının qarşısında iki yol var: ya qəsb olunmuş hüquqların hamısını qaytarmaq, ya da əvvəlki istibdad yolu ilə davam etmək.4

Yusifbəyli sonralar sosial-demokrat təliminə meyllilikdən uzaqlaşaraq türkçülük, daha sonra onun milli-məhəlli ifadəsi olan Azərbaycan türkçülüyü uğrunda mübarizə aparmışdır. Ancaq bu o demək deyildi ki, o, sosial-demokratizmin insan hüquq və azadlıqlarına aid müddəalarından tamamilə imtina etmişdir. Hesab edirik ki, Yusifbəyli türkçülük, türk milliyyətçiliyi hərəkatının liderlərindən biri olduğu zamanlarda da sosial məsələlərin həəlində, o cümlədən fəhlə və kəndlilərin hüquq və azadlıqlarının qorunmasında sosial-demokrat cərəyanının bəzi müddəalarını müdafiə etmişdir. Hətta, onun qurucusu və lideri olduğu “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının proqramında da sosial-demokratizmin müddəaları, o cümlədən “Aqrar məsələ”, “Fəhlə məsələsi” də öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının proqramında yazılırdı ki, xalqın firqəsi kimi Türk ulusunun bütün təbəqələrinə əsaslanır: “Demokratik partiya kimi zəhmətkeş xalq kütlələrinə arxalanır və Rusiyanın İslama etiqad edən bütün türk zəhmətkeş kütlələrinin iqtisadi-sinfi və milli-mədəni mənafelərini müdafiə etməyə çalışır”.5

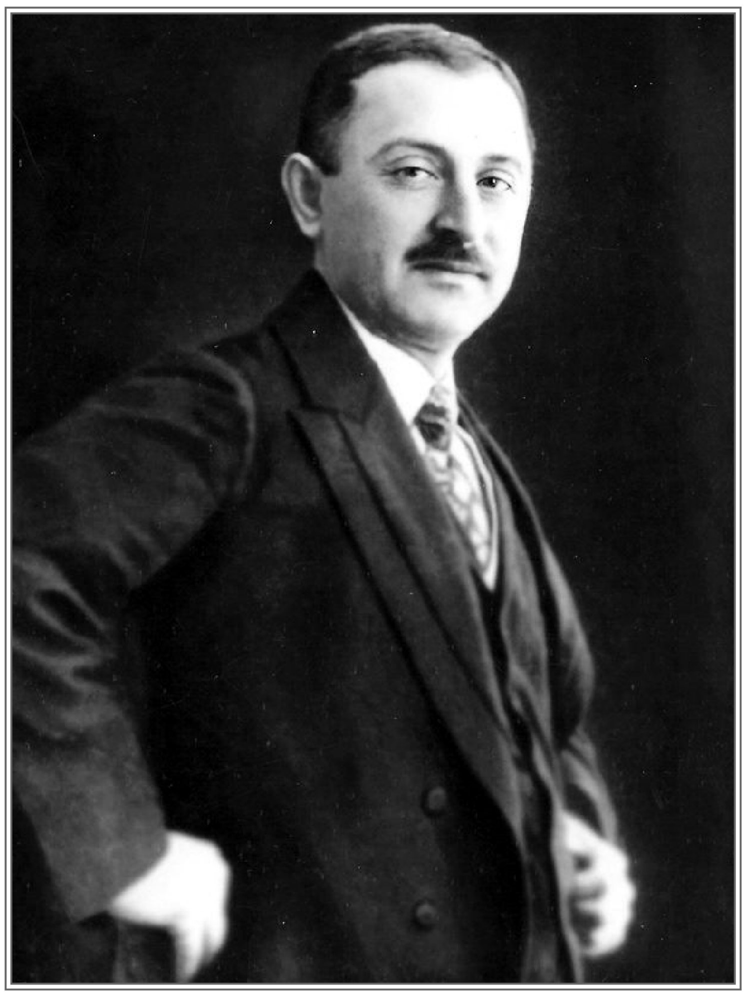

Sadəcə burada bir anlaşmazlıq var ki, S.C.Pişəvəri, H.Baykara onun Müsavat Partiyası daxilindəki mövqeyini “sol cinaha mənsub olan Yusifbəylinin mülkədar və kapitalist qrupu”. 6 kimi dəyərləndirmişlər. İlk baxışda “kapitalist və mülkədarın” sol cinahda dayanması məntiqsizlikdir. Bizcə, N.Yusifbəyli sinfi təbəqəsinə görə “mülkədar və kapitalist qrup”una aid edilsə də, əslində o, düşüncə və dünyagörüş baxımından bütün insanların sosial bərabərliyinin tərəfdarı olmuşdur. Başqa sözlə, N.Yusifbəylinin “mülkədar və kapitalist qrup”una aid edilməsi simvolik xarakter daşımış, bu daha çox onun əcdadlarının bəy-xan nəslindən olmasından irəli gəlmişdir. Ancaq gerçəklikdə isə, o, bəy-xan əcdadlarının davamçısı kimi heç bir sinfi ayrı-seçkilik qoymamış, Türk ulusunun fərdlərini bir bütün kimi görmüşdür.

Türkçülük və Azərbaycan milli ideyası. Nəsib bəy Yusifbəyli də türkçülük ideyasının yaranmasında və formalaşmasında ilk olaraq, böyük türkçülərdən İsmayıl bəy Qaspıralının mühüm rolu olmuşdu. Belə ki, İ.Qaspıralının uzun müddət müəyyən fasilələrlə “Tərcüman” qəzetində çalışmış (1906-1912) Yusifbəyli ustadının Türk xalqarının “Dildə, fikirdə və işdə birlik” fəlsəfəsini mənimsəmişdir. Hər halda İ.Qaspıralının dünyagörüşündə türkçülük hərəkatı digər ideologiyalardan, cərəyanlardan üstün mövqeyə malik olmuşdu.7

Ə.Cəfəroğluya görə, Yusifbəyli də türkçülüyün formalaşmasında Qaspıralının mühüm rolu olmuşdu.8 Biz, eyni fikirlərə Qəhrəmanlıda da rast gəlirik: “Dünyagörüşünə gəldikcə Nəsib bəy əvvəlcə solçu olmuş, yəni sosialist ideyalarına uymuş, tədricən İsmayl bəy Qaspıralının təsirilə türk millətçisi kimi formalaşmışdı. Şəfiqə xanım bu barədə yazırdı: “Nəsib “Tərcüman” qəzetində çalışarkən çox vaxt atamla münaqişə edərdi, atamdan daha başqa görüşləri vardı, fikir ayrılığı vardı. Bu yalnız ilk bir-iki il sürmüşdü. Sonradan tamamilə atamla birləşdi”.9

Yusifbəyli də türkçülüyün yaranmasında Qaspıralının ciddi təsiri ilə yanaşı, 1908-1909-cu illərdə müvəqqəti olaraq Türkiyədə yaşaması və burada “Türk dərnəyi”ndə iştirakı da mühüm rol oynamışdır. C.S.Kırımər “Mücahid” jurnalında yazırdı: “1909-cu ilin sonlarında bizim həyatımızda əhəmiyyətli bir hadisə olmuşdu. Tələbə cəmiyyətimiz əcələ yığıncağa çağırıldı. bir komissiya seçildi. İstanbula gələcəyini xəbər aldığımız Qaspıralı İsmayıl bəyi qarşılayacağıq... İsmayıl bəylə birlikdə, Yusuf bəy Akçura və İsmayıl bəyin kürəkəni Azərbaycanlı Nəsib bəy Yusifbəyli də gəlmişdilər. Biz bu toplantıda Nəsib bəylə razılaşmış və ona candan bağlanmışdıq. İsmayıl bəy bizə ciddi və qarşıdurma qəbuletməz bir əda ilə elmə sarılmağı tövsiyə edir, bizim siyasi və ictimai əndişələrimizə cavab verməyi belə zaid görürdü. Yusuf bəy də aşağı-yuxarı eyni fikirləri müdafiə etmişdi. Nəsib bəy isə biz gənclərdə gördüyü imandan, fədakarlıq hisslərimizin, bilxassə inqilab atəşi ilə yanmamızdan, bütün əməllərimizin xalqımızı yüksəltməyə haqq olmasından çox sevindiyini söylədi və bizi bu yola sadiq qalaraq bu əməl üçün hazırlanmağa təşviq etdi. Nəsib bəy hər şeydən çox, xarakterimizin sağlam, doğru, ciddi olmasına diqqət etməyimizi bilxassə hərarətlə tövsiyə etdi”.10

Deməli, 1908-1909-cu illərdən etibarən Yusifbəyli türkçülüyün əsas dava adamlarından biri olmuşdu. Artıq onun dünyagörüşünün mərkəzində türk milliyyətçiliyi dayanırdı ki, əsas hədəfi də türkçülük əsasında Azərbaycan türklərinin Rusiya daxilində öncə muxtariyyət, daha sonra isə istiqlaliyyət əldə etməsi dayanmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, 1917-ci ilin martında yaranan “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət” partiyasının lideri kimi N.Yusifbəyli çar Rusiyasını federativ şəkildə görmış, bu federasiya çərçivəsində isə Azərbaycanın muxtariyyətini tələb etmişdir. M.B.Məmmədzadə yazırdı: “Azərbaycana qayıtdıqdan sonra Nəsib bəy Əmin bəylə yaxın əlaqəyə girərək “Açıq söz” ailəsinə daxil olmuşdu. Onun qurduğu Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi “Açıq söz”ün yaydığı millət nəzəriyyəsinə əsaslanırdı və millət məsələsini “Müsavat” kimi həll edirdi. O, Rusiyanın milli varlıqlara parçalanmasını, federalizm üzərində qurulmasını, bütün millətlərə, o cümlədən Azərbaycana, Türküstana, İdil-Urala və Krıma milli-məhəlli muxtariyyat verilməsini tələb edirdi”. 11

> ***Türkçülük və Azərbaycan milli ideyası. Nəsib bəy Yusifbəyli də türkçülük ideyasının yaranmasında və formalaşmasında ilk olaraq, böyük türkçülərdən İsmayıl bəy Qaspıralının mühüm rolu olmuşdu. Belə ki, İ.Qaspıralının uzun müddət müəyyən fasilələrlə “Tərcüman” qəzetində çalışmış (1906-1912) Yusifbəyli ustadının Türk xalqarının “Dildə, fikirdə və işdə birlik” fəlsəfəsini mənimsəmişdir. Hər halda İ.Qaspıralının dünyagörüşündə türkçülük hərəkatı digər ideologiyalardan, cərəyanlardan üstün mövqeyə malik olmuşdu.***

M.Ə.Rəsulzadə də qeyd edir ki, əslində türkçülük mərkəzli Azərbaycan Milli İdeyası onların tanışlığının ilk illərindən (1914-1915-ci illər) hər ikisində yaranmışdı: “Hərbi-ümumi sənləri idi. O, Gəncədə bələdiyyə idarəsi əzadarlığında, mən də Bakıda 1915-də təsis etdiyim “Açıq söz” qəzetinin başında bulunurduq. Nəsib bəy idarə işləri üçün Bakıya sızsıx gəlirdi və hər gəlişində ilk ziyarətini “Açıq söz” idarəxanasına verirdi. Daha ilk görüşümüzdə rəhmətliklə aramızda 1920-ci ilin son may günlərnədək zərrə qədr xələldar olmayan bir səmimiyyətlə davam edən bir dostluq təəssüs etmişdi. Bu dostluğu bu qədər mətin bağlarla bir görüşmədə bağlayan şey, şübhəsiz, müştərək bir qayə, müştərək bir ruh daşıdığımızı mütəqabilən kəşf edişimiz idi. Bu ruhi-müştərək Gəncədə Nəsib bəyə siyasi bir firqə maddəsinin yazılmasını təlqin etdiyi bir zamanlarda, mənə də Bakıda “Açıq söz” qəzetəsinə eyni tezisi müdafiə edən bir baş məqalə yazdırmışdı”. 12

Məhəmməd Əmin Rəsulzadə yazırdı ki, Nəsib bəy Yusifbəylinin Azərbaycan istiqlalı hərəkatındakı rolu yalnız maarif naziri və baş nazir olmaqla kifayətlənməmişdir: “Onun hərəkatdakı həqiqi rolu sonra tutduğu bu rəsmi mövqelərdən çox əvvəl başlamışdır. Bu rol onun Gəncədə 1917-də “Türk Ədəmi Mərkəziyyət xalq firqəsi” namıyla təsis edilən siyasi Azərbaycan firqəsinin təşkilinə təşəbbüs etməsiylə başlayır. Azərbaycan ideyasını siyasi bir tələb maddəsi şəklində formulə etmək şərəfi mərhum Nəsib bəyindir”.13 N.Şeyxzamanlıya görə də, milli istiqlal ideyasının əsas müəllifi, Azərbaycan fikrini tələb maddəsi halında irəli sürən Yusifbəylidir.14

Qeyd edək ki, Nəsib bəy 1917-ci il aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz Müsəlmanlarının 1-ci qurultayında “kim dava edə bilər ki, biz kəndini (özünü – F.Ə.) idarəyə səlahiyyətdar bir millət deyilik!” demişdir. M.B.Məmmədzadə yazır: “Qurultayın lap ilk günlərindən etibarən hakim mövqeyi iki firqə tutmuşdu ki, bunlardan biri “Müsavat” xalq firqəsi, digəri də “Türk Ədəmi-Mərkəziyyət firqəsi” idi. Birincinin fikirlərinə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, ikincininkinə isə Nəsib bəy Yusifbəyli tərcüman olurdu”.15

1 Yusifbəyli N. Bizim mətbuat. “Tərcüman” qəzeti, 1906, 26 aprel, N 43
2 Yenə orada.
3 Qəhrəmanlı Nazif. Nəsib bəy nümunəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, s.112
4 Yenə orada, s.113
5 Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2-ci cild. Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, s.409
6 Qəhrəmanlı Nazif. Nəsib bəy nümunəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, s.187
7 Qaspıralı İ. Dildə, fikirdə, işdə birlik. İ.Qaspıralı 1851-1914. Bakı, Qartal, 2002, s.15
8 Cəfəroğlu Əhməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Mütərcim, 2008, s.7-8
9 Qəhrəmanlı Nazif. Nəsib bəy nümunəsi. Bakı, «Nurlan», 2008, s.7
10 Tahirzadə Ədalət. Nəsib Bəy Yusifbəyli
11 Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, “Nicat”, 1992, s.54
12 Rəsulzadə M.Ə. Nəsib bəy Yusifbəyli. “Odlu Yurt” dərgisi, 1929, N3, s.110-111
13 Rəsulzadə M.Ə. Nəsib bəy Yusifbəyli. “Odlu Yurt” dərgisi, 1929, N 3, s.110
14 Şeyxzamanlı N.Azərbaycan istiqlal mücadiləsi 1997, s.117
15 Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, “Nicat”, 1992, s.55

Azərbaycan Respublikasının Medianın İnkisafı Agentliyinin maliyyə dəstəyi ilə çap olunur